

Tuukka Tomperi

Onko yliopisto entisensä?

Havaintoja ja kysymyksiä yliopistollisen toiminnan muutoksesta

[Julkaistu alun perin 1.2.2012 verkossa, osoitteessa: <http://akateeminenkysymys.wordpress.com/>

Artikkelia tarkistettu ja muokattu lähinnä kielellisesti ja taitollisesti 9.2.2012.

Artikkelin lyhennelmä on ilmestynyt Kasvatustieteellisen seuran Jäsentiedotteessa 2012.]

Kun yliopistolain debatti oli kiivaimmillaan kolme vuotta sitten, muutamat yliopistoissa kauan toimineet muistuttelivat, että on uudistuksia ennenkin nähty. Ja aina on palattu arkeen, opetukseen ja tutkimukseen ja ikuisen ajanpuutteen valitteluun. Ei siis suurta huolta, yliopisto elää omillaan tämänkin uudistuksen jälkeen.

Yliopistopoliittisissa hankkeissa ja debateissa on tosiaan huomattavaa toistoa. Sen voi todeta lukemalla vanhempia kannanottoja, esimerkiksi yliopistopäätäjien ja -professorien näkökulmakirjoja vuosikymmenten yliopistouudistuksista. Meteli on ollut monesti kovempikin kuin tällä kerralla.

Kasvatustieteilijöille tuttuun esimerkkinä toimikoon Urpo Harva:

”Yliopiston tarkoituksena on harjoittaa tieteellistä tutkimusta ja antaa tieteellistä opetusta. Ellemme hylkää yliopiston ideaa, joka on peräisin Platonin akatemiasta, yliopistolla ei ole mitään muita tarkoituksia. [...]

Yliopisto ei voi omaa tarkoitustaan kieltämättä hyväksyä esteiden asettamista totuuden etsimiselle ja kriittisyydelle eli yhdellä sanalla sanottuna vapaudelleen, tulkoot esteet miltä taholta tahansa.

Historiallisesti katsoen ne ovat tulleet pääasiassa kirkon ja valtion suunnalta, tässä aikajärjestyksessä. Ne ovat yliopiston vapauden perinteelliset viholliset.

Tässä vajavaisessa maailmassa yliopiston idea ei tietenkään ole milloinkaan täydellisesti toteutunut.

Nyky-yhteiskunnassa yliopiston idea on siinä määrin vaarantunut, että puhutaan yleismaailmallisesta yliopiston kriisistä. Jopa sanotaan, että platonilainen yliopiston idea on jo auttamattomasti vanhentunut ja että yliopiston tarkoitus on ajateltava uudestaan nykyolojen pohjalta. Näin tuskin on laita. Sen sijaan on mahdollista, että ne laitokset, jotka ovat ottaneet itselleen yliopiston nimen, lakkaavat olemasta sellaisia, ja että yliopiston idea rupeaa todellistumaan niiden ulkopuolella. Omassa maassamme on jo havaittavissa tämänsuuntaisia merkkejä.

[...E]i ole tyydytty vain korkeakoulujen alistamiseen tuotannon ja muun käytännöllisen elämän palvelukseen, vaan näin on tehty myös yliopistoille. Näin yliopistotkin ovat kadottaneet akateemisuuksiaan eli filosofisuuttaan ja muuttuneet suuressa määrin ammatillisiksi kouluiksi. Ne tähtäävät ammattisivistykseen, eivät enää akateemiseen, filosofiseen sivistykseen. Tieteellinen tutkimuskin on joutunut yhä enemmän palvelemaan ammattisivistyksen tarpeita.”

(Alas professorit, 1969, 7–9.)

Sävel on samankuuloinen kaksikymmentä vuotta myöhemmin toisella oppi- ja aatehistoriaan perusteellisesti perehtyneellä professorilla, Oiva Ketosella:

”Vuoden 1955 tutkinonuudistus, niin kuin se toteutettiin, merkitsi tietoista opetuksen tason alentamista. En ihmettele, jos opintojen alkutaival ei nykyiselle opiskelijalle anna mieltä ylentävää kuvaa yliopistosta. Kun opetus alkeellistetaan ja yksinkertaistetaan, niin opiskelijalle voi tulla vaikeaksi huomata enää

selvää eroa yliopisto-opetuksen ja lukion opetuksen välillä, joka saattaa olla parempaakin kuin opetus monesti yliopistossa.

[...] Viimeisin tutkinnonuudistus, siirtyminen opintoviikkojärjestelmään 1970-luvulla on jatkanut ja jyrkentänyt opetuksen syöksykierrettä.”

(*Juhlien jälkeen*, 1991, 63.)

Lukijasta tuntuu kuin joku olisi hiljattain – jälleen kaksikymmentä vuotta myöhemmin – käyttänyt sekä Harvan että Ketosen puheenparsiä (*mutatis mutandis*), lisäten Ketosen loppukaneetinkin: ”Jokin akateemisessa menossa, mutta ei ihan kaikki, tulee aina vain huonommaksi.”

Ketosen edellä lainatussa esseessä lienee myös annos ironiaa, ja niin luultavasti Harvallakin, ainakin ripaus. Ketosella siihen voisi kuulua myös itseironiaa, olihan hän uudistajien etulinjassa jo 1960-luvulla ja myöhemminkin aina selvästi uudistusmielinen enemmän kuin konservatiivi yliopistonäkemyksissään.

Ketonen ei tosin tuossa myöhäisessä kirjassaan enää mainitse, että oli ollut viranomaisroolissa 1970-luvun lopun tutkinnonuudistusta pedattaessa ja yliopistolainsäädäntöä uudistettaessa 1960-luvun loppupuolella. Sen hän toki kertoi tuoreeltaan 1967 ilmestyneessä kirjassaan *Yliopistopolitiikkaa tutkimassa*, tuodessaan uusia tuulia Yhdysvaltain yliopistoelämästä Suomeen, sekä myöhemmin tuolloisia vaiheita muistelleessa teoksessaan *Arvovallan politiikkaa* (1986). Ketosen roolia kommentoi myös Jaakko Numminen tunnetussa yliopistopoliittisessa teoksessaan *Yliopistokysymys* (1987). Numminen muistuttaa, että 1970-luvun loppupuolen tutkinnonuudistus lähti liikkeelle vuonna 1966 presidentille toimitetusta korkeakoululaitoksen kehittämisen asetuksesta, ja erityisesti siihen liitetystä lausumasta, jonka oli kirjoittanut juuri Ketonen toimiessaan tuolloin OPM:n vt. osastopäällikkönä. Ketonen oli sitä ennen toiminut myös puheenjohtajana työryhmässä, jonka presidentti Kekkonen asetti 1965 laatimaan ehdotusta ”toimenpiteistä, joiden toteuttaminen tekisi mahdolliseksi pysyttää maassamme suoritettava tieteellinen tutkimus ja yliopistoissa ja korkeakouluissa annettava opetus kansainvälisen kehityksen tasolla”. (*Yliopistokysymys*, 54.)¹

Myöhemmin 1980-luvulla, kun 1960-luvun lopussa luodun korkeakoululaitoksen kehittämislainsäädännön voimassaoloaika oli umpeutumassa ja lain uudistamista harkittiin, Numminen kuvasi uudistushankkeiden hyvin erilaisia konjektuureja seuraavasti:

”[...]T]oista oli 1960-luvun puolivälissä, jolloin puolenkymmentä miestä Oiva Ketosen johdolla ehti pohtia asiaa vain muutamia viikkoja ja teki sitten ehdotuksen, jota koko maan akateeminen ja hallinnollinen eliitti vastusti tai ainakin syvästi epäili ja joka kuitenkin nopeasti toteutettiin. Ja nyt koko tiedeyhteisö ja poliitikotkin kaikessa viisaudessaan puolenkymmentä vuotta pohtivat, pitäisikö jatkaa vai ei, ja tilanne käy päivä päivältä yhä epävarmemmaksi. Lähes hupaisena rintamasuunnan vaihdoksena saattoi pitää sitä, että alkuperäisen kehittämislainsäädännön suunnittelija, akateemikko Oiva Ketonen, oli nyt hyvin epäileväinen, jopa kielteinen lain jatkamiseen, kun taas virallisen yliopistopolitiikan edustajat, kanslerit ja rehtorit ja korkeakouluneuvoston jäsenet, olivat kiihkeästi vaatimassa korkeakoululainsäädännön edelleen jatkamista.” (*Yliopistokysymys*, 61–62.)

Ketonen oli siis itse kirjoittamassa perustuksia 1970-luvun tutkinnonuudistukselle, tähänastisista varmasti kiistellyimmälle. Myös Ketosen myöhemmin kritisoima opintoviikkojärjestelmä

¹ Työryhmään kuuluivat Ketosen lisäksi akateemikko Kustaa Vilkuna, professorit Erik Allardt, Esko Nikkilä, Ernst Palmén ja Pekka Tarjanne sekä Numminen itse työryhmän sihteerinä.

pohjustettiin lausumassa vedoten myöhemminkin tuttuun tapaan ”muualla” sovellettuihin käytäntöihin, aivan kuten presidentti lakityöryhmää asettaessaan viittasi ”kansainvälisen kehityksen tasolla” pysymiseen. Lausumassa mm. todettiin Valtioneuvoston pitävän tärkeänä, että ”tutkintoja varten tarpeellinen opintoaika lyhenee ja keskeyttäneiden määrä vähenee, jota silmällä pitäen tutkintovaatimukset on aika ajoin tarkistettava... ja että samalla harkitaan itse tutkintojen rakenteen muuttamista ottamalla huomioon muualla sangen yleisesti sovellettu suorituspistejärjestelmä”. (Numminen, *Yliopistokysymys*, 1987, 192; Ketonen, *Yliopistopolitiikkaa tutkimassa*, 1967, 63–64.)²

Ketonen toistaa tuolloisessa teoksessaan lausuman koko mitaltaan, ja lausuman lopun voi huomata muistuttavan kaikkia yliopistojen uudistamisen periaatelausuntoja ainakin 1800-luvulta näihin päiviin: ”...ja että yliopistot ja korkeakoulut muissakin suhteissa kiinnostavat huomiota uusiin ja uusiutuviin tehtäviin ja vaatimuksiin, joiden täyttämistä yhteiskunta niiltä aiheellisesti odottaa.” (*Yliopistopolitiikkaa tutkimassa*, 64.)

Lähes samoin sanoin asia esitettiin pari vuotta myöhemmin, kun asialle oli ehtinyt opetusministeri Virolaisen asettama ja Nummisen itsensä johtama korkeakoulujen sisäisen hallinnon kehittämiskomitea juuri siinä ”mies ja ääni” -hallintomallia ehdottaneessa mietinnössä, johon Harvan edellä lainatun pamflettiteoksen kärki kohdistui: korkeakoulun tulee ohjata toimintaansa ”yhteiskunnan muuttuvien tarpeiden mukaisesti”. Harvan mukaan ”ilmaisu on niin abstraktinen, ettei sitä kannata ruveta pohtimaan”. (*Alas professorit*, 15.)

Jos siis onkin toistoa yliopistouudistusten kritiikeissä, on sitä ollut yhtä lailla uudistusten puoltajien perusteluissa. Uudistusvaatimukset ovat poikkeuksetta esiintyneet muodossa, jossa yliopistojen esitetään jääneen jälkeen *yhteiskunnan muutoksesta ja kansainvälisestä kehityksestä*. Esimerkiksi juuri 60- ja 70-luvun lukuisissa eri mietinnöissä tutkinnonuudistuksen perustelut ja tavoitteet kuulostavat varsin samoilta kuin nykyisen uudistuksen vastaavat. Joiltain osin, esimerkiksi ammattisuuntautuneisuudessa ja neljän vuoden tavoitteellisissa opintoajoissa, tuolloisia vaatimuksia voi pitää nykyistä pidemmälle vietyinä.

Ja näistä seikoista uudistusta ennen kaikkea kritisoiinkin.³ Sen pelättiin latistavan yliopisto-opintojen sivistysperustan, asettavan yliopistot suoraan käytännön ammattielämän palvelukseen ja tuottavan opiskelijoista kapeasti ajattelevia ”fakki-idiootteja”. Lisäksi ajateltiin sen säilyttävän kohtuuttomia ja ei-akateemisia odotuksia henkilökunnan työlle. Niinpä Numminen referoi Joensuun yliopistolehden pakinoitsija Humbert-enon sadattelevan vuonna 1984 tutkinnonuudistuksen siirtäneen yliopistoväelle ja ”opintoputken suunnittelijoille” jopa vastuun opiskelijoiden työllistymisestä: tutkimus ja opetus riittäisivät elämäntehtäväksi ilman, että pitäisi ”olla o.t.o. markkinatutkija, työnvälittäjä, tuultenhaistelija, futurologi ja ties mikä oraakkeli”. (Numminen, *Yliopistokysymys*, 1987, 209.)

Kritiikkejä ajallisen etäisyyden päästä lukiessaan huomaa, että uudistusten varsinaiset seuraukset ovat olleet sittenkin pelättyä vaimeampia. Elämää on ollut yliopistolla niiden jälkeenkin, ja kaikesta huolimatta yllättävän samankaltaisena pysyneessä elämänmuodossa. Silti

² Ketonen kuvaakin selvästi ihaillen opintopistejärjestelmää, ”kreditejä”, sekä muita yhdysvaltaisten yliopisto-opintojen toteutuspiirteitä, joihin hän oli Wisconsinin yliopistossa tutustunut vuonna 1966. Ks. *Yliopistopolitiikkaa tutkimassa*, 71–91.

³ Ks. esim. vuonna 1977 Korkeakoulu- ja tiedepoliittisen tutkimussäätiön toimesta julkaistu kommentti- ja näkökulmateos *Korkeakoulut ja tutkinnonuudistus* (WSOY 1977), jonka takana olivat Professoriliitto, Yliopistojen ja korkeakoulujen lehtorien liitto, Assistenttiliitto ja Suomen ylioppilaskuntien liitto.

myös valitus yliopiston kehnoudesta ja tukalasta asemasta pysyy. Aina on kuitenkin monia ristikkäisiä käsityksiä siitä, mikä on vialla ja mitä pitäisi tehdä.

Suhteellisuudentajua nimittäin saa siitäkin kun tiedostaa, että vaikka kritiikin sävel ja sanoitus kuulostaisi samalta, sisältö on silti voinut olla erisuuntainen. Esimerkiksi Harva edellä lainatussa kirjassaan kritisoi Nummisen komitean puitelakiehdotusta siitä, että se riistää Tampereen yliopistolta autonomian viedessään siltä mahdollisuuden nimittää yliopiston päättävään elimeen eli valtuuskuntaan ns. ulkopuolisia eli esim. ”valtion, kunnan, talouselämän ja sivistysjärjestöjen edustajia”. Yliopiston autonomian mitaksi viime lakidebatissa nostettu hallintomuoto, ”pyhä” kolmikanta ja ulkopuolisten torjuminen, oli valtion sanelemana aikanaan Harvan näkökulmasta törkeä loukkaus itsehallintoa kohtaan. Harva puolusti peräänantamattomasti Tampereen yliopiston asemaa yksityisenä yliopistona valtion yhdenmukaistamispyyteitä vastaan.

Itse asiassa niin Harva kuin Ketonen kannattivat tuolloisissa teoksissaan ja puheenvuoroissaan yliopistojen itsenäisyyttä erilaistua ja tehdä toisistaan poikkeavia ratkaisuja. Sama argumentti on ollut nyt yliopistouudistuksen keskeisiä perusteluja. Molemmat myös vastustivat – lähes kaikkien professorien tapaan – Nummisen komitean radikaaleinta ehdotusta eli yhtäläisen äänivallan antamista henkilökunnalle ja opiskelijoilla yliopiston edustajistoa valittaessa. Mutta myös Harvan ja Ketosen välillä näkemykset yliopistojen kehittämisestä poikkesivat suuresti. Ketonen kaipasi uudistushenkistä ja ajanmukaista dynaamisuutta yhdysvaltalaiseen malliin, myös arviointia ja ulkoista ohjausta, Harva oli suorastaan radikaali perinteen vaalija sivistyskonservatiivisuudessaan. Vastavia asenteita on mahtunut yliopistojen sisälle aina myöhemminkin, kuten 1990- ja 2000-lukujen yliopistopoliittisia puheenvuoroja ja kokoelmateoksia lukemalla voi helposti havaita.⁴

Yksi erityinen seikka 60- ja 70-lukujen käännteistä on hyvä pistää merkille sellaisena kuin Numminen sen myöhemmin kuvaa. Jälkikäteen voimakkaan kritiikin osakseen saanutta 1970-luvun tutkinnonuudistusta valmisteltaessa yliopistojen edustajat olivat hajanaisia, epävarmoja ja epämääräisiä lausunnoissaan: ”Myöhemmän tutkinnonuudistuskesustelun valossa näyttää siltä, että yliopistoissa ei ollut malttia eikä voimaa paneutua siihen, mitä oli tekeillä.” (*Yliopistokysymys*, 193.) Tämä kertoo yleisemmästä tendenssistä yliopistotoimijoiden keskuudessa. Kuten mies ja ääni -mallia ehdottaneen hallintolain kaataminen vuonna 1970 osoittaa, yliopistolaiset ovat toki onnistuneet toisinaan vastustamaan uudistusehdotuksia, jos näkemys niiden heikkouksista on ollut yhtenäinen. Sen sijaan rakentavien ehdotusten muotoilijoita ja uudistushankkeiden hiontaan halukkaita ei koskaan ole ollut liiaksi. Yliopistolaiset ovat aivan liian usein liikkeellä *ex post facto* – tapahtuneen jälkeen, jolloin avoinna ovat enää lähinnä valitusvirsien ja passiivisen vastarinnan mahdollisuudet. Aktiivinen pitäisi sen sijaan olla jo silloin kun on aika antaa lausuntoja, koota rintamia ja kontaktoida päättäjiä.

Viimeisin uudistusprosessi on osoittanut jälleen, että yliopistohenkilöstö on hidasta reagoimaan ja melko kyvytöntä niin kollektiiviseen toimintaan kuin verkostovaikuttamiseenkin. Ehkä tämä

⁴ Esim. *Yliopiston ajatusta etsimässä* (toim. Kantasalmi), Gaudeamus & OTUS 1990; *Yliopisto ja valtiovalta* (toim. Uusitalo & Lipponen), Gaudeamus 1995; *Yliopisto uusiksi!* (toim. Wiberg), Gaudeamus 1995; *Kohti McDonald's yliopistoa? Näkökulmia suomalaisen korkeakoulu- ja tiedepolitiikkaan* (toim. Helenius, Hämäläinen & Tuunainen), Tammi 1996; Näätänen, *Yliopistot ja Suomen tulevaisuus*, WSOY 1999; Patomäki, *Yliopisto OYJ*, Gaudeamus 2005; Sipilä, *Valta yliopistossa*, Vastapaino 2007; Salminen, Vadén & Suoranta, *Tuleva yliopisto*, 2009; *Akateeminen kysymys? Yliopistolain kritiikki ja kiista uudesta yliopistosta* (toim. Tomperi), Vastapaino 2009; *Yhteinen yliopisto* (toim. Jakonen & Tilli), Tutkijaliitto 2011; Niiniluoto, *Dynaaminen sivistysyliopisto*, Gaudeamus 2011.

kertoo osaltaan myös siitä, että monetkaan eivät miellä itseään millään vahvalla tavalla osaksi yliopistoyhteisöä. Kun työyhteisö kokemuksellisesti muodostuu pikemminkin itse hankituista rajatuista kollegoiden verkostoista eri yliopistoissa ja myös ulkomailla sekä yliopistojen ulkopuolella, jää ajatus yliopistosta yhteisönä monille varsin abstraktiksi. Toisekseen asiaan varmasti vaikuttaa – ja on aina vaikuttanut – juuri tuudittautuminen siihen, että kaikki jatkuu entisellään uudistuspuheista ja -hankkeista huolimatta.

Joka tapauksessa jo tälläkin perspektiivillä 1960-luvulta kerraten huomataan, että yliopistollisen toiminnan omaleimainen inertia on kaikesta huolimatta imaissut sisäänsä jo monenlaista taloudellisen statuksen, hallintojärjestelmän, ohjausmekanismien sekä tutkintojen ja opetussuunnitelmien uudistusta. Yliopistoista ei ole vielääkään tullut tahdottomia välineitä valtion koulutus- ja tutkimustarpeiden instrumentteina, vaikka tätä lopullista luhistumista ulkoisen paineen alla on monesti uumoiltu. Tässä suhteessa nuo vanhat ketut, jotka lakidebatin aikaan vähättelivät uudistuksen vaikutuksia, ovat toki oikeassa.

***Eppur si mueve* – mutta muuttuu se sittenkin**

Käykö siis niin, että yliopistot elävät ja hengittävät omaan tahtiinsa tämänkin uudistuksen jälkeen?

Sitä ei voida ennakolta tietää. Vuosikymmenten yliopistohistoriallisiin vaiheisiin tutustumisesta saa välttämätöntä perspektiiviä, hyvää viihdykettäkin, mutta muutoksia on silti osattava arvioida myös tässä ja nyt.

Toisaalta myös väite siitä, ettei mitään kovin olennaista olisi aiemmin tapahtunut, on harhaa. Jo yliopistojen keskiluokkaistuminen ja massoittuminen on ollut mittava muutos. Muutos on kuitenkin edennyt hitaasti 1960-luvulta 2000-luvulle, siksi sitä voi olla vaikea havaita missään tietyssä yksittäisessä vaiheessa. Samoin korkeakouluihin kohdistetun tulosvastuuajattelun voimistuminen on tapahtunut vähitellen ja myös siihen kuuluvan arviointitahdon pohjustus löytyy selvästi jo 1960-luvulta. Yritysysteistyön tiivistämistä ja mm. yliopistojen tehokkaampaa ”yhteiskunnallista vaikuttavuutta” elinkeinoelämän teknologisen ja muun kehitystyön tukijana on vaadittu kuuluvasti etenkin 1980-luvulta lähtien, mutta monissa puheenvuoroissa jo paljon aikaisemmin. Yliopistojen omaa budjettivaltaa on vapautettu asteittain mm. siirtymällä toimintamenobudjettiin jo kauan ennen viimeisintä uudistusta, joka antoi yliopistoille aseman ja vastuut itsenäisinä oikeushenkilöinä. Samat sanat voi sanoa myös johtamisen ja palkkausjärjestelmän uudistamisesta: uuden palkkausjärjestelmän periaatteisiin, arviointiin ja ”kannustimiin” sekä uutta julkisjohtamista mukailevaan hallintomalliin liittyvät aiheet on ilmaistu jo monissa vaiheissa aiempina vuosikymmeninä.

Jos vaihtaa yliopistopoliittiset pamfletit koulutuspoliittisiin ja -historiallisiin tutkimuksiin, voi huomata sittenkin juuri tämän olennaisen seikan: mikään uudistusprosessi ei ole ollut aikaansa nähden kovin yllättävä eikä käännteentekevä, sillä jokainen asettuu osaksi pidempää ketjua.⁵

⁵ Edellisessä viitteessä lueteltujen lisäksi ks. etenkin esim. Koski, *Tarinoiden yliopisto tehokkuuden diskurssissa*, JoY 1990; Palonen, Rinne & Kivinen, *Korkeakoulujärjestelmä ja reformipolitiikka*, RUSE 1992; Kivinen, Rinne & Ketonen, *Yliopiston huomen. Korkeakoulupolitiikan historiallinen suunta Suomessa*, Hanki ja jää 1993; Koski, *Tieteen tahtomana, yliopiston tekemänä*, JoY 1993; Ahola, *Eliitin yliopistosta massojen korkeakoulutukseen*, RUSE 1995; Ketonen & Nyyssölä, *Palkitsemisen politiikka*, RUSE 1996; *Heimoja, hengenviljelyä ja hallintoa* (toim. Ahonen & Välimaa), JY 2002; *EKG? Eurooppa, korkeakoulutus, globalisaatio?* (toim. Aittola), JY 2003; *Mikä meitä ohjaa?* (toim. Aarrevaara & Herranen), JY 2005; *Tulosohjattua autonomiaa* (toim. Aittola & Ylijoki), Gaudeamus

Nykyinen uudistus on monin tavoin pohjustettu edeltävinä vuosikymmeninä lukuisissa ideoissa, aikeissa, mietinnöissä ja aiemmissa uudistuksissa. Niinpä muutoksen suuntia ja merkityksiä on hyvä tarkastella ainakin parinkymmenen vuoden jaksoissa.

Sitä paitsi katseen on syytä yltää Suomen rajoja laajemmalle. Niinhän se on aina yltänyt myös uudistusvaatimusten perusteluissa. Yhtä lailla kuin suomalainen yliopistolaitos on aina valtionhallinnon tai elinkeinoelämän suunnasta puhuvien uudistajien mielestä jäänyt jälkeen yhteiskunnan muutoksesta, se on tippunut ”johtavien kansainvälisten” esikuvien (tai konkreettisemmin: parhaiden yhdysvaltalaisien ja brittiläisten ja muiden englanninkielisten yliopistojen) vauhdista. Niinpä jokainen näihin uudistusvaatimukseen enemmän tai vähemmän skeptisesti suhtautuva seurannee tällä hetkellä kiinnostuksella ja huolella, mitä yhdelle keskeiselle kansainväliselle esikuvamaastolle, Ison-Britannian yliopistojärjestelmälle tapahtuu – nyt kun konservatiivien ja liberaalien koalitionhallitus on tehnyt siitä eräänlaisen avoimen laboratorion ajanmukaiselle yliopistopoliittiselle ideologialle.⁶ Keith Thomasin luettelo brittien kuulumisista tarjoutuu tarkistuslistaksi, josta jokainen suomalaista tilannetta tarkasteleva voi ruksia tunnistamiaan ajankohtaisia ilmiöitä, jos kokee ne täälläkin relevanteiksi huolenaiheiksi:

”We are all deeply anxious about the future of British universities. Our list of concerns is a long one. It includes the discontinuance of free university education; the withdrawal of direct public funding for the teaching of the humanities and the social sciences; the subjection of universities to an intrusive regime of government regulation and inquisitorial audit; the crude attempt to measure and increase scholarly ‘output’; the requirement that all academic research have an ‘impact’ on the economy; the transformation of self-governing communities of scholars into mega-businesses, staffed by a highly-paid executive class, who oversee the professors, or middle managers, who in turn rule over an ill-paid and often temporary or part-time proletariat of junior lecturers and research assistants, coping with an ever worsening staff-student ratio; the notion that universities, rather than collaborating in their common task, should compete with one another, and with private providers, to sell their services in a market, where students are seen, not as partners in a joint enterprise of learning and understanding, but as ‘consumers’, seeking the cheapest deals that will enable them to emerge with the highest earning prospects; the indiscriminate application of the label ‘university’ to institutions whose primary task is to provide vocational training and whose staff do not carry out research; and the rejection of the idea that higher education might have a non-monetary value, or that science, scholarship and intellectual inquiry are important for reasons unconnected with economic growth.”⁷

Mutta otetaan toinen konkreettinen esimerkki muutoksista Suomen rajojen tuolla puolen, ehkä yllättävästä suunnasta: englanninkielinen tiedejulkaiseminen, joka on saanut suuren painoarvon keskeisenä osana jatkuvasti vahvistunutta ”kansainvälistymisen” mantraa. Kustannusala ei ainakaan ole entisensä.

Vielä kahdeksankymmentäluvulla englanninkielisestä tiedekustantamisesta vastasivat suurimmaksi osaksi tieteelliset seurat ja pienet tieteelliset erikoiskustantamot, samaan tapaan

2005; *Kilvoittelusta kilpailuun* (toim. Aarrevaara & Saarinen), JY 2009. Viimeisimmän yliopistouudistuksen pohjustuksesta ks. esim. Koski, ”Yliopiston sisäisen järjestyksen muutos 1980-luvulta 2010-luvulle” ja Tomperi, ”Yliopistolaki taustoineen. Koulutuspoliittinen tarkastelu”, teoksessa *Akateeminen kysymys? Yliopistolain kritiikki ja kiista uudesta yliopistosta*, Vastapaino 2009.

⁶ Ks. esim. Collini, ”From Robbins to McKinsey”, LRB 33(16), 2011. <http://www.lrb.co.uk/v33/n16/stefan-collini/from-robbins-to-mckinsey>.

⁷ Thomas, ”Universities Under Attack”, LRB 33(24), 2011. <http://www.lrb.co.uk/v33/n24/keith-thomas/universities-under-attack>

kuin Suomessa yhä edelleen. Parissakymmenessä vuodessa asetelma on mullistunut täysin. On arvioitu, että nyt kolme suurkustantajaa, Elsevier, Springer ja Wiley, julkaisevat vuosittain jopa 42% kaikista journaliartikkeleista.⁸ Samalla kansainvälinen tiedekustantaminen on muuttunut media-alan ydinkapitalismiksi. Reed Elsevier -kustannusyhtiön tuotot vuonna 2010 olivat yli 7 miljardia euroa, josta voittoa jäi lähes 1,28 miljardia. Oikaistuksi käyttökatteeksi laskettuna voittoa syntyi 25,7%. Puhtaassa tuloksessa on kasvua edellisvuoteen nähden peräti 39%, joten ei ole helppoa löytää nykyisen taloudellisen epävakauden aikana toista yhtä kannattavaa tuotannonalaa.⁹ Huonosti ei mennyt muillakaan alan jättiläisillä. Wolters Kluwer -konserniin nykyään kuuluvan Springerin tulot samana vuonna ylsivät tosin vain 866 miljoonaan euroon, mutta siitä voittoa oli 294 miljoonaa euroa, joten sielläkin voittomarginaaliksi saatiin 33,9%.¹⁰ Wileyn liikevaihto oli puolestaan viime vuonna 1,72 miljardia ja siitä liikevoittoa yli 257 miljoonaa. Firman kertyvä kasvu 2000-luvulla on ollut keskimäärin yli 10% vuosittain ja oman pääoman tuottoaste yli 20%. Toki sijoittajatkin ovat tämän huomanneet ja New Yorkin pörssiin vasta vuonna 1995 listautuneen Wileyn osakkeen arvo yli kolminkertaistui viimeisen kymmenen vuoden aikana.¹¹ (Samana ajanjaksona esimerkiksi Nokian kurssi kutistui kymmenekseensä.)

Näitä lukuja voi kadehtia mikä tahansa suuryritys, mutta erityisen menestyksekkäitä ne ovat verrattuna muuhun media- ja kustannusalaan, mukaan lukien myös ns. viihdeteollisuus. Jo vuonna 2002 liikepankki Morgan Stanleyn julkaisemassa sijoitusanalyysissä todettiin, että ”scientific journals have been fastest growing media sub-sector of past 15 years”.¹² Talousanalyysifirma Outsell puolestaan arvioi koko STM-kustannusalan (science, technical & medical) markkinoiden nykyiseksi kooksi yli 25 miljardia dollaria ja kasvuvauhdiksi yli 4% vuodessa.¹³ Kasvu ja voittoprosentit ovat olleet niin rajuja, että kaupankäynnin ehtoja valvova Ison-Britannian Office of Fair Trading totesi alasta jo vuonna 2002: ”The market for STM (science, technical & medical) journals may not be working well”.¹⁴ Markkinat eivät toimi terveesti, sillä on yleensä merkki monopolista tai kartellista, jos yritysten voittomarginaalit pääsevät kasvamaan yhtä massiiviselle tasolle.

Monopolin kääntöpuolelta tiedetäänkin, että akateemisten kirjastojen hankintamäärärahoista lehtitilaukset vievät yhä suuremman siivun, esimerkiksi Britanniassa jo 65% hankinnoista, Yhdysvalloissa vielä enemmän, ja suunta on ollut kasvava.¹⁵ Monopolinen asema on päässyt kehittymään, kun suuret kustantajat ovat ostaneet itselleen systemaattisesti pienkustantajia eli

⁸ Morgan Stanley (Gooden, Owen, Simon & Singlehurst), *Scientific Publishing: Knowledge is Power. Industry Overview*. September 30, 2002. <http://www.econ.ucsb.edu/~tedb/Journals/morganstanley.pdf>; ks. myös McGuigan & Russell, ”The Business of Academic Publishing: A Strategic Analysis of the Academic Journal Publishing Industry and its Impact on the Future of Scholarly Publishing”, *Electronic Journal of Academic and Special Librarianship* 9(3), 2008. http://southernlibrarianship.icaap.org/content/v09n03/mcguigan_g01.html

⁹ Reed Elsevier, *Annual Reports and Financial Statements 2010*. <http://reports.reedelsevier.com/ar10>

¹⁰ Springer Science+Business Media, *Annual Overview 2010*.

<http://www.springer.com/about+springer/company+information/annual+report?SGWID=0-175705-0-0-0> Ks.

myös Monbiot, ”The Lairds of Learning”, 29th August 2011. <http://www.monbiot.com/2011/08/29/the-lairds-of-learning/>

¹¹ John Wiley & Sons, Inc., *Annual Report 2011*. <http://eu.wiley.com/WileyCDA/Section/id-370237.html>

¹² Morgan Stanley, *Scientific Publishing: Knowledge is Power. Industry Overview*. September 30, 2002.

<http://www.econ.ucsb.edu/~tedb/Journals/morganstanley.pdf>

¹³ Ks. johdantotiivistelmät Outsellin tuottamista vuosien 2010 ja 2011 raporteista: *Scientific, Technical & Medical Information: 2010 Final Market Size and Share Report* sekä *Scientific, Technical & Medical Information: 2011 Market Forecast and Trends Report*. <http://www.outsellinc.com/store/products/1020-scientific-technical-medical-information-2010-final-market-size-and-share-report> ja <http://www.outsellinc.com/store/products/1040>.

¹⁴ Office of Fair Trading, *The market for scientific, technical and medical journals*. September 2002.

<http://www.oft.gov.uk/OFTwork/publications/publication-categories/reports/media/oft396>

¹⁵ ”Of goats and headaches”, *The Economist*, May 26th 2011. <http://www.economist.com/node/18744177>

esimerkiksi juuri itsenäisten tiedeseurojen lehdet ja kirjasarjat. Tämän jälkeen ne ovat niputtaneet lehtitilauksia pooleiksi ja pakottaneet akateemiset instituutitilaaajat maksamaan yhä kalliimpia summia näiden julkaisunippujen tilauksista ja käyttöoikeuksista. Tiedeseurojen itsenäisestä kustannustoiminnasta on luovuttu, tilalla ovat tiede- ja oppikirjakustantamisen konglomeraatit ja niiden hallitseva markkina-asema, jonka varassa akateemisia kirjastoja voidaan käytännössä kiristää maksajina. ”Our business is publishing”, kuten Springerin verkkosivuilla kiteytetään, mutta samalla kiteytyksen kääntäen voi todeta, että siinä missä kustantamisen merkitys liiketoimintana on korostunut, sen tehtävä tieteen julkisuuden, avoimuuden ja saavutettavuuden takaajana on vaarantunut.

Edellä referoitu tilanne on yksi esimerkki siitä, että kaikki akateemisessa kulttuurissa ei todellakaan pysy muuttumattomana vuosikymmenestä toiseen vaan kulissien takana on tapahtunut myös valtavia muutoksia. Yliopistot ja akateeminen kulttuuri eivät ole maailmasta irrallisia saarekkeitä. Tiedekustantamisen hätkähdyttävä kapitalisoituminen voi tuntua triviaalilta esimerkiksi (mitä se ei tosin jo taloudellisen mittakaavansakaan vuoksi ole), mutta varsin osuvasti se rinnastuu muihin viime vuosikymmeninä edenneisiin prosesseihin, joissa kansalaiset ja pääasiassa verovaroin rahoitetut instituutit joutuvat maksamaan yhä enemmän yksityisille palveluntarjoajille siitä, mikä aiemmin tavalla tai toisella lukeutui pikemmin yhteisöomistuksen ja -hyvän tai julkistaloudellisten hyödykkeiden piiriin.

Maailmalla onkin jo noussut useita protestiliikkeitä kustannusalan keskittynyttä kaupallista valtaa vastaan. Konkreettisimmat toimintasuunnat ovat olleet Open access -julkaisumuotojen nopeasti kasvanut suosio¹⁶ sekä julkaisusarjojen ja lehtien perustaminen uudelleen tiedeseurojen tai tutkijoiden vapaiden yhteenliittymien toimesta.¹⁷ Institutionaalisenä ratkaisuna on ollut myös yliopistojen omien julkaisuarkistojen perustaminen rinnakkaistallentamista varten.¹⁸ Tuorein protestin muoto on hinnoittelu- ja sopimuskäytännöistään sekä muusta toiminnastaan kritisoitujen kustantajien boikotointi, kieltäytyminen kirjoittaa, arvioida tai tehdä toimitustyötä kustantajan lehdille. Parhailtaan verkossa leviää ja kerää erittäin nopeasti allekirjoittajia tammikuun lopussa avattu Elsevierin vastainen boikottilista (<http://thecostofknowledge.com/>).¹⁹ Alun perin matemaatikoiden keskuudessa levinnyt protesti on vauhdittunut hämmästyttävän nopeasti, vain runsaan viikon jälkeen boikotin allekirjoittajia on jo 2600 (1.2.2012), monet heistä edelleen matemaatikkoita, IT- ja luonnontieteilijöitä mutta yhä enemmän muidenkin alojen professoreita ja tutkijoita. Myös kansallisuuksia on jo kertynyt muitakin kuin alussa vahvimmin edustettuina olleita brittejä, ranskalaisia ja yhdysvaltalaisia, myös suomalaisia nimiä on jo joukossa.

¹⁶ Wikipedia tarjoaa ajantasaisen katsauksen OA-julkaisumuodon ripeään kehitykseen:

http://en.wikipedia.org/wiki/Open_access

¹⁷ Yhtenä esimerkkinä viime mainituista matemaatikoiden *Topology*-lehden toimituskunnan irtisanoutuminen ja uuden *Journal of Topology*n perustaminen London Mathematical Societyn omistukseen. Ks. wikipedia-artikkeli: [http://en.wikipedia.org/wiki/Topology_\(journal\)](http://en.wikipedia.org/wiki/Topology_(journal)); *Journal of Topology*n verkkosivu: <http://www.lms.ac.uk/content/jtop>

¹⁸ Ks. esim. Kansalliskirjaston Jyrki Ilvan seuraavat katsaukset: ”Rinnakkaisjulkaisemisen vaikea alkutaival”

<http://blogs.helsinki.fi/digikirjasto/2007/08/23/post-44/>; ”Ajankohtaista julkaisuarkistoista”

<http://blogs.helsinki.fi/digikirjasto/2010/03/04/ajankohtaista-julkaisuarkistoista/>; ”Loppu piratismille – ja

rinnakkaistallennukselle?” [http://blogs.helsinki.fi/digikirjasto/2012/01/06/loppu-piratismille-ja-](http://blogs.helsinki.fi/digikirjasto/2012/01/06/loppu-piratismille-ja-rinnakkaistallennukselle/)

[rinnakkaistallennukselle/](http://blogs.helsinki.fi/digikirjasto/2012/01/06/loppu-piratismille-ja-rinnakkaistallennukselle/)

¹⁹ Brittiläisen matematiikan professori Timothy Gowersin suositussa blogissaan tammikuussa ilmoittamasta boikottipäätöksestä ja sen perusteluista (ks. <http://gowers.wordpress.com/2012/01/21/elsevier-my-part-in-its-downfall/>) kehittyi nopeasti (ks. blogin kommentit) kollektiivinen boikottilista: <http://thecostofknowledge.com/>.

Vastaavanlaisista boikoteista protestin keinoina ovat viestitelleet aiemmin monet yksittäiset tutkijat ja tutkijaryhmät.²⁰ Kun nopeasti leviävän protestihengen laskee yhteen vilkkaasti ja kekseliäästi laajenevien OA-julkaisureittien kanssa, voi perustellusti kysyä, onko Suomessa ryhdytty tieteellisten julkaisujen jokseenkin jäykkien laatulistojen rakentamiseen juuri vaiheessa, jolloin uudet tieteelliset käytännöt ovat jo ajamassa tuon ajan ja ajattelun ohi.

Suomen tilanne

Suomessa vastaava protestiliikehdintä on ainakin vielä ollut melko vähäistä. Tälle on toisaalta hyvä syynsä: kuten todettua, suomenkielinen tieteellinen kustantaminen on edelleen tiedeseurojen ja pienten erikoiskustantajien käsissä. Taloudellisista voitoista ei voida puhua. Vaikka myös suomalainen erikoistunut tiedekustantaminen toimii periaatteessa eräänlaisella kaupallisella logiikalla, käytännössä kirjojen myynnin ainoana tuottona on ollut tarjota minimaalinen taloudellinen pohja kustannustyön ylläpitämiseen. Muuta ei voi olettaakaan pienilevikkiseltä tieteelliseltä kustantamiselta pienellä kielialueella.

Toisaalta Suomessakin on ollut valtio-ohjauksen suunnalta yhä enemmän tendenssinä vähätellä kotimaisen tiedejulkaisemisen merkitystä ja painottaa kansainvälistä kustannusympäristöä kaiken tutkimustoiminnan prioriteettina. Tällöin kansainvälisen kustannustoiminnan massiivinen muutos viime vuosikymmeninä ei jää irralliseksi ilmiöksi kotimaiseen yliopistopolitiikkaan nähden. Mittakaavojen, etäisyyksien ja muutosprosessien asteittaisuuden vuoksi toimijat itse, tässä tapauksessa yliopistolaiset, voivat pysyä varsin sokeina näille muutoksille. Sokeuden haittana on, että tällöin ilmiöihin ei kyetä myöskään reagoimaan. Voimme esimerkiksi jatkossakin leikkiä, ettei lehtien ja julkaisusarjojen rankisijoittelulla ole mitään tekemistä akateemisen kustannuskapitalismin kanssa, eivätkä mittava markkinointi ja sillä rakennetut kustantajien ja lehtien imagot vaikuta mitenkään julkaisujen laadukkuuden ”objektiiviseen” arviointiin. Tai että englanninkielinen julkaiseminen on kaikilla yliopistollisilla aloilla tieteellisen tason ja vaikuttavuuden olennaisin kynnys. Tai että referee-arvioinnin laadun takeeksi riittää lehden nimi ja maine.

Mutta vaihtoehtoisesti voimme suhtautua vakavasti siihen vaatimukseen, että myös nämä ilmiöt ja instanssit on otettava yliopistojen ”yhteiskunnallisesta vaikuttavuudesta” tehtävien arvioiden kohteeksi – sen sijaan, että ne kuvitellaan laadun ja vaikuttavuuden arvioinnin objektiivisiksi lähteiksi. Kansainvälisen tiedekustantamisen tilaan nähden toivoisi ainakin, että Suomessa tajuttaisiin arvostaa tiedeseurojen vielä omassa hallussa olevaa kustannustoimintaa ja tukea sitä myös niissä kriteereissä, jotka valtio asettaa tiedejulkaisemisen arvioinnille ja rahoitusvaikutuksille.

Asia on juuri nyt ajankohtainen, koska kotimainen julkaisuforumihanke on valmistumaisillaan²¹ ja yliopistojen uutta rahoitusmallia viimeistellään. Kummankin näiden

²⁰ Yhtenä esimerkkinä politiikan professori Henry Farrellin vastaava yksittäinen avaus vuodelta 2009: <http://crookedtimber.org/2009/05/11/friends-dont-let-friends-publish-in-elsevier-journals/>; Farrellin tuore blogimerkintä nyt syntyneestä boikottiliikkeestä: <http://crookedtimber.org/2012/01/26/friends-really-dont-let-friends-publish-in-elsevier-journals/> Ranskassa on puolestaan koottu 5.1.2012 alkaen instituutioiden ja yksityishenkilöiden protestilistaa Springerin sopimusehtoja vastaan: <http://www-fourier.ujf-grenoble.fr/petitions/index.php?petition=3> Polymath-wikiprojektin sivuilla on listattuna lisää muita esimerkkejä protesteista ja kannanottoja julkaisukäytäntöjen uudistamisen puolesta: http://michaelnielsen.org/polymath1/index.php?title=Journal_publishing_reform

²¹ Ks. hankkeen verkkosivut: <http://www.tsv.fi/julkaisuforum/index.html>

kommentaattoreina yliopistoväki on ollut melko vaisua. Esimerkiksi rahoitusmallin ehdotus oli lausunnoilla viime syksynä, mutta se herätti vielä paljon vähemmän keskustelua kuin lakiehdotus aikanaan – siitä huolimatta, että nimenomaan rahoitusmalli vaikuttaa vahvimmin yliopistojen tulevaisuuteen.²²

Miten on mahdollista, että juuri yliopistoissa voidaan olla epä tietoisia – tai välinpitämättömiä – oman toiminnan yhteiskunnallisista, poliittisista ja taloudellisista kytkennöistä? Kysymys koskee myös nykyisen yliopistouudistuksen etenemistä. Osa henkilökunnasta heräsi huomaamaan, että jotakin todella tapahtuu vasta siinä vaiheessa kun prosessi oli jo edennyt yksiköiden sisälle ja opetussuunnitelmien muokkaamiseksi. Siihen asti moni ilmeisesti ajatteli debateista huolimatta juuri niin, ettei tämäkään uudistus merkittävällä tavalla muuta yliopistollisen työn ehtoja vaan esiintyy lähinnä retoriikassa, uudistuspuheena. Oivalluksen hetkiä olisi ollut tarjolla. Ei esimerkiksi ole helppo kuvitella toista ammattiryhmää, jonka piirissä virkasuhteiden purkaminen työsuhteiksi olisi voitu viedä läpi yhtä vähällä vastustuksella ja kapinoinnilla.

Suurin osa on sittemmin jo varmasti tajunnut, että yliopistojen ”autonomian vahvistaminen”, uudistuksen tärkein myyntipuhe, viittaa yliopistojen keskusjohdon taloudellis-hallinnollisen toimivallan tehostamiseen. Siinä ei luvattu tutkimuksen ja koulutuksen ruohonjuuritason itsenäisyyden vankistumista, siis sitä tieteellistä autonomiaa, jota suurin osa henkilökunnasta ajatellee. Tämä oli selvää jo aikanaan lakiuudistuksen toimeksiannossa: ”...tehdä esitys... yliopistojen taloudellisen toimivallan vahvistamisesta siten, että valtiovalan korkeakoulu- ja tiedepoliittinen ohjaus voidaan tarkoituksenmukaisella tavalla toteuttaa.” (OPM, yliopistolain uudistamisen selvitysmiesten toimeksianto 1.12.2005.) Autonomian – siis yliopistojen keskusjohdon taloudellisen toimivallan – vahvistamisen yhtenä keskeisenä motiivina on tarkoituksenmukaisempi – siis tehokkaampi – valtiollinen ohjaus.

Lakiuudistuksen tavoitteena oli luoda yliopistojen johdolle – päättävälle elimelle eli hallitukselle ja operatiiviselle johdolle eli rehtoraatille – strategisen johtajuuden keinoja, joiden puuttuminen on jo hyvin kauan mielletty ohjausjärjestelmän suurimmaksi ongelmaksi. Vanhanaikaiseksi arvioitu kolmikantainen hallintomalli väliportaineen ja sisäisine demokratioineen tuotti jähmeyttä, joka ehkäisi yliopistojen dynaamista kykyä reagoida muuttuvaan toimintaympäristöönsä. Yliopistojen ”toimintaympäristön” nähtiin muodostuvan lähinnä kolmelta suunnalta: paitsi suomalaisen yhteiskunnan koulutustarpeista ja yritysten innovaatiotarpeista myös kansainvälisen ”yliopistokilpailun” edellytyksistä: ”OECD-arvioitsijat ovat todenneet, että yliopistojen oikeushenkilöaseman muutos on välttämätön, jotta suomalaiset yliopistot voisivat kilpailla samankaltaisin säännöin maailman johtavien yliopistojen kanssa.” (OPM, *Korkeakoulujen rakenteellisen kehittämisen suuntaviivat vuosille 2008–2011*.)²³

Yliopistojen hallintomallia muutettiin vastaamaan välttämättömän ”rakenteellisen kehittämisen” edellyttämää strategista johtajuutta eli yritysten normaalia toimintatapaa. Tähän toimintatapaan kuuluu olennaisesti organisaation kokonaisedun ensisijaisuus: toimintoja voidaan ja pitää yhdistää, karsia, painottaa ja profiloida sen mukaisesti, mikä on organisaation kokonaisen menestykselle hyödyllistä ja markkinoiden suhteen tehokasta – tässä tapauksessa ”markkinat” tosin muodostuvat yllä mainitusta kolmitahoisesta toimintaympäristöstä ja valtion rahoitusmekanismista. Juuri näin yksi yliopistorehtoreista lukukauden avajaispuheessaan lain

²² Ks. lyhyt katsaukseni ”Rahoitusmalli ratkaisee yliopistojen suunnan”:

<http://akateeminenkysymys.wordpress.com/2011/12/08/rahoitusmalli-ratkaisee-yliopistojen-suunnan/>

²³ Ks. enemmän yliopistouudistuksen linjoista ja lähtökohdista esim. teoksessa *Akateeminen kysymys?* esittämästäni analyysistä ”Yliopistolaki taustoineen. Koulutuspoliittinen tarkastelu”.

hyväksymisen jälkeen avoimesti selitti: yliopiston johtaminen on kuin talousmetsän kasvattamista, joten metsänhoidolliset toimenpiteet tulee tehdä ajallaan vesakkokarsinnoista avohakkuisiin ja taimien istutuksiin, myrskytuhojen ripeisiin raivaamisiin...²⁴

Kysymyksiä muutosta ajatteleville

Viime vuosikymmenten erimielisyyksissä on varhaiset pohjustuksensa, jotka voi jäljittää mm. Snellmaniin ja 1800-luvun modernisoituvaan yliopistoajatteluun. Esimerkiksi Snellmanin luentoihin pohjautuva tutkielma ”Om det akademiska studium” vuodelta 1840 sisältää paikoin varsin tutunoloista pohdiskelua²⁵. Kovin paljon ei tarvitsisi myöskään Snellmanin sanoja muuntaa, jotta ne saisi muistuttamaan Harvan tai Ketosen alussa lainattuja valitusvirsiä tai vielä uudempia yliopiston tilan pahoitteluja:

”En voi vastoin vakaumustani kieltää, etteikö tämänhetkisen akateemisen opiskelun kuvaaminen olisi minulle karvasta, miltei vastenmielistä. [...]

Pankaamme itse kukin käsi sydämelle ja tunnustakaamme, mitä akateeminen opiskelumme on ollut. Voiko kukaan vastata toisin kuin masentavasti: läksyn lukua. [...] Kysytäänpä keneltä tahansa mieluiten vuoden yliopistossa olleelta ylioppilaalta mitä hyötyä luennoista on, niin hän varmasti vastaa että omin päin oppii tunnissa sen, mitä luennoilla kolmessa tunnissa. Siksi enemmistö ei lainkaan käy luennoilla ja osoittaa siten ainakin, että sillä on tarpeeksi oikeudentuntoa ollakseen käymättä luennoilla vain kuulustelijan suosion saadakseen.

Keskeytän tunnustaakseni, että nuoriso on usein epäoikeudenmukainen pitäessään luentoja hyödyttöminä. Toisaalta ei voida kieltää, että akateemiset luennot ovat suurelta osin vajonneet suppeiksi oppikirjaesityksiksi, jotka on tarkoitettu jotain tiettyä tutkintoa varten. Samoin on myönnettävä, että opettaja, joka piittaamatta tavanomaisesta menettelytavasta pyrkii järjestämään luentonsa aidossa tieteellisessä hengessä, huomaa usein saaneensa melko vähän kuulijoita. Sillä opiskelijalla on harvoin halua tai aikaa ponnisteluja vaativaan opiskeluun. Hän huomaa, ettei tällaista vaadita tutkinnossa, eikä hän usko, että syvällinen käsittäminen tulevaisuudessa palkittaisiin, sillä hän tietää, että suuri joukko vaeltaa matkansa päähän ilman mitään tällaista. [...]

Tarkoitus ei kuitenkaan varmasti voi olla, että maan korkeimmat sivistyslaitokset ainoastaan poikkeustapauksissa tuottaisivat sivistystä. Ja jos niin muodoin synkkä kuvaus on yleisesti tosi, niin millaisen käsityksen yliopiston merkityksestä tällainen akateeminen opiskelu ilmaisee? Mitäpä muutakaan kuin että yliopisto on koulu, tieto läksyä ja siveellisyys keino edetä elämässä?”
(*Akateemisista opinnoista*, 1840/2000, 453–456.)

Ja voidaan palata vieläkin pidemmälle, valistukseen, renessanssihumanisteihin ja skolastikkoihin... tai muinaisiin kreikkalaisiin: toki jo Platonin, Aristoteleen ja Isokrateen sekä muiden ateenalaisten koulujen välillä oli merkittäviä näkemyseroja *paideian* ja *skholēn* luonteesta. Ei tietenkään tarvitse anakronismeihin asti venyttää yliopiston käsitettä historiallisesti, mutta nämä viitekohdat osoittavat, että tieteen ja korkeimman opetuksen tietyissä peruskysymyksissä on perenniaalista pysyvyyttä.

Missä suhteessa koulutuksen esimerkiksi kuuluu edistää yksilön persoonakohtaisia kasvatuksellisia-sivistyksellisiä tarpeita ja missä määrin toteuttaa yhteisön ja yhteiskunnan vaateita? Kuinka paljossa yksilöt voivat opintopolullaan päättää, millaista koulutusta he

²⁴ <http://www.uta.fi/hallinto/rehtoristo/puheet/avajaiset09.html>

²⁵ Tutkielma löytyy suomennettuna Snellmanin koottujen teosten toisesta osasta (s. 452–476), myös verkosta: http://www.snellman200.fi/kootut_teokset/osat/osa2.jsp

tarvitsevat? Vai onko se sivistysperinteen auktoriteettien ja mentorien tehtävä? Tai yhteiskunnan poliittisesti määriteltyjen ja ajassa muuttuvien odotusten?

Millainen tasapaino tai vuoroveto luodaan perinteen säilyttämisen ja muutoksen välille? Klassillisen ja reaalisen, kirjallisen sivistyksen ja käytännöllisten taitojen? Formalistisen, periaatteellisesti hyvän, ja utilitaristisen, ajankohtaisesti hyödyllisen? Kuinka paljon koulutuksessa on oltava yleistä, universaalia ja kuinka paljon erityistä ja erikoistuvaa? Missä määrin on rakennettava muodollisia perustaitoja ja toisaalta tarjottava sisällöllistä tietoa?

Miten sovitetaan yhteen tutkimus ja opetus ja allokoidaan niiden vaatima aika? *Universitas magistrorum et scholarium* vai *scholarium et magistrorum*? Arvostetaanko näitä tasapuolisesti? Heittäkö yliopistouran tehokas etenijä aikaa hukkaan jatkossakin, jos panostaa opetukseen?

Mitkä ovat hyviä opetuksen ja opiskelun muotoja? *Lectio, colloquium, disputatio, concertatio, exercitio, repetitio*? Ongelmaperustainen tai problematisoiva? Tutkiva ja avoin? Oppimisympäristö? Kateederi, lukupiiri, laboratorio, kirjasto, verkko vai opiskelijakuppila?

Entä millainen on sopiva suhde sisäisen autonomian ja ulkoisen ohjauksen välillä? Saako rahoittaja – paavi, kirkko, kuningas, keisari, valtio, elinkeinoelämä, ulkomainen rahoituslähde – päättää kuinka paljolti yliopistojen toiminnasta? Entä miten suhtaudutaan rahoitukseen opiskelija-asiakkailta, luentokolehteihin, lukukausimaksuihin?

Ja kuka päättää sisäänpääsystä? Pitäisikö korkeimpien opintojen olla periaatteellisesti avoimia kaikille vai karsitaanko portilla? Onko yliopistoon tulevia opintopolkua rajattava tai joiain niistä etuoikeutettava (kuten uusia ylioppilaita), vai onko kukin samalla viivalla ikään, uraan ja pohjakoulutukseen katsomatta? Onko tämä yliopiston päätettävissä, vai rahoittajan – meillä valtion, yksityisissä yliopistoissa lahjoittajien ja opinnoistaan maksavien opiskelijoiden (ja heidän vanhempiensa)?

Mihin suuntaan nämä ja muut vastaavat vaa'at ovat Suomessa kallistumassa? On ainakin tiedostettava sellaisia kysymyksiä ja teemoja, joita on syytä tarkkailla, jotta muutoksia voidaan arvioida.

– Kuinka voimakkaasti valtio alkaa kontrolloida yliopistojen kanssa tulos- ja strategianeuvotteluissa sovittujen tavoitteiden toteutumista? Kuinka tiukasti tuleva rahoitusmalli toimii rangaistusten ja palkitsemisen periaatteella? Rahoitusmalliin kuuluu opetuksen ja tutkimuksen rahoituskriteereiden lisäksi myös strateginen erä, jota aiotaan kasvattaa aiempaa suuremmaksi.²⁶ Kannattaa lukea ministeriön yliopistoille antamia tulosneuvottelupalautteita, joissa käydään läpi paitsi opetuksen ja tutkimuksen rahoituskriteerien täyttyminen, myös se, kuinka hyvin yliopisto on onnistunut ministeriön mielestä profiloitumaan ja toteuttamaan strategiaansa, ”etenemään kohti tahtotilaansa”.²⁷

– Onko suurempi yksikkökoko oikea suunta kaikkialla? Isompiin yksiköihin siirtyminen on ollut organisaatiojärjestelyjen pääperiaate. Tuttuna lupauksena on, että ”hallinto kevenee”.

²⁶ *Laadukas, kansainvälinen, profiloitunut ja vaikuttava yliopisto. Ehdotus yliopistojen rahoitusmalliksi vuodesta 2013 alkaen.* Opetus- ja kulttuuriministeriön työryhmämuistioita ja selvityksiä (2011:26), 42.

<http://www.minedu.fi/export/sites/default/OPM/Julkaisut/2011/liitteet/okmtr26.pdf>

²⁷ Yliopistojen ja ministeriön neuvottelutulokset ja palautteet verkossa:

http://www.minedu.fi/OPM/Koulutus/yliopistokoulutus/hallinto_ohjaus_ja_rahoitus/yliopistojen_tulosopimukse/t/?lang=fi

Yksinkertaisimmillaan suurempien yksiköiden tehon ajatellaan olevan siinä, että – hiukan kärjistäen – joka kerrokseen ei tarvitse hankkia omaa kopiokonetta. On selvää, että teknisistä välineistä, laboratorioista ja kalliista infrastruktuurista riippuvaisilla aloilla suurempi koko tuottaa synergiaa ja säästöjä. Humanistisilla, kasvatusta- ja yhteiskuntatieteellisillä aloilla tutkimuksen perusyksikkö on kuitenkin yksi tutkija, jonka on sitä ennen pitänyt olla motivoitunut opiskelija. Hänkin hyötyy inspiroivan tutkimusryhmän tuesta, mutta yksikön ilmapiiri ja ohjauksen laatu ovat merkittävämpiä kuin yksikön koko. Lisäksi erilaisten koulukuntien ja näkökulmien välillä on usein hedelmällistä vertailua, jolloin useiden pienten yksiköiden olemassaolo voi monipuolistaa tutkimusta hyvällä tavalla. Inhimilliseen ja sosiaaliseen merkitystodellisuuteen paneutuvat tieteet elävät moniarvoisuudesta ja erilaisten näkökulmien dialogista – ja vastaavasti tuottavat sitä myös ympärilleen. Tällaiset oppiaineet tuovat myös yliopistoilleen ja lähialueilleen sivistyshyötyjä, jotka menetetään, jos ne kootaan yhteen yliopistoon ja suuryksikköön ”kansainvälisen yliopistokilpailun” edellytysten kohentamiseksi.

– Entä seuraukset yliopisto-opiskelijoille ja opiskelulle? Muuttuuko opiskelu aiempaa lyhytjänteisemmäksi? Enemmän ammattikorkeakoulutuksen kaltaiseksi? Opintoaikojen lyhentämiseen tähdätään nyt entistä pontevammin ja siitä tehdään rahoituskriteerikin. Kolmivuotiselle kandidatkinnolle on haluttu itsenäinen statusensa, ja ministeriö on ilmoittanut, että osa opiskelijoista voisi päättää opintonsa siihen. Opetussuunnitelmat muokataan osaamisperustaisiksi. Työelämälähtöisyyttä halutaan vahvistaa. Miten pitkälle tämä yhtälö voidaan viedä siten, että säilyy ero amk-tutkintojen ja yliopistokandien välillä?

– Muuttuuko koko yliopistollinen toiminta ylipäätään lyhytjänteisemmäksi? Opintoaikojen tiivistäminen liittyy ensinnä ajatellen vain opiskelijoiden opiskelutehokkuuteen. Se kuitenkin vaikuttaa vääjäämättä yliopistollisen toiminnan rytmeihin muutenkin. Jos opiskelusyklit saadaan rutistettua 3+2 vuoden paketeiksi, ei tämä voi olla vaikuttamatta myös opetuksen ja hallinnon sykleihin. Samaan suuntaan vaikuttavat jatkossa luultavasti monet rahoitusmalliin kuuluvat seikat, arviointien rytmitys ja rahoitusmalliin parin vuoden välein tehtävät tarkistukset. Ehkä jatkossa myös koulutuksen ja tutkimuksen kehittämissuunnitelmien rytmi tihentyy.

– Lisääntyykö yliopistojen välinen eriarvoisuus? Rahoitusmallin seuraukset näkyvät aina viiveellä, joten niillä on pitkä häntänsä – ja häntä on myös leveä, sillä rahoituskriteerien ohjausvaikutukset tulevat jatkossa näkyviin ehkä entistä voimakkaammin uuden hallintomallin vuoksi. Syntyykö järjestelmällisiä eroja siinä, mille aloille ja millaiseen tutkimukseen kannattaa keskittyä yliopiston taloudellisen menestyksen takia?

– Lisääntyykö alojen ja oppiaineiden välinen eriarvoisuus? Muutokset eivät koskaan kohtelee tieteenaloja täysin tasavertaisesti niiden omista lähtökohdista katsoen. On helppo havaita, että esimerkiksi tietyt humanistiset alat ovat potentiaalisia häviäjiä monella tasolla: koulutustarvearviointissa, kansainvälistymisessä ja englanninkielisen tutkimusjulkaisemisen mielekkyydessä ja määrässä, kilpaillun kansainvälisen tai yrityslähtöisen ulkoisen rahoituksen hankinnassa, työllistymisseurannassa, houkuttelevuudessaan toimia yliopistojen johdon näkökulmasta taloudellisesti hyödyllisenä painopistealana ja niin edelleen. Lisäksi kehitys voi olla vahvasti kumuloituvaa, jos kerran profiloitumisen tavoitteeksi hyväksytään, että vahvoja vahvistetaan ja heikkeneviä karsitaan.

– Kaventuuko yliopistollisen toiminnan monipuolisuus? Yhdenmukaistaminen ja harmonisointi ovat uudistuksen avainsanoja. Tutkintosisältöjä ja opetussuunnitelmia harmonisoidaan, ei vain kotimaassa vaan Bolognan prosessin myötä yleiseurooppalaisesti. Opetuksen tapaan myös

tieteelliset käytännöt voivat pakotetusti yhdenmukaistua sitä pidemmälle, mitä enemmän toimintaa arvioidaan jälkikäteen, kontrolloidaan ja palkitaan yhdenmukaisilla kriteereillä. Tyypillinen esimerkki tästä on juuri englanninkielisen artikkelimittaisen tutkimusjulkaisemisen suosiminen, joka on tendenssinä ymmärrettävästi lähtöisin luonnon-, teknistieteellisistä ja lääketieteellisistä käytännöistä, mutta joka on problemaattista esimerkiksi oikeus-, kasvatusta-, kulttuuri- ja yhteiskuntatieteissä.²⁸

– Kaventuuko myös käsitys yliopistojen ja tiedonalojen yhteiskunnallisesta merkityksestä? Nyt valtion toiveissa ja kriteereissä mainitaan ensisijassa tuottavuus, tehokkuus, koulutuksen työelämävastaavuus, tutkimuksen innovaatiopotentiali ja tutkimuksen kansainvälinen taso. Mikään näistä ei suoranaisesti vastaa esimerkiksi monia humanistisen ja yhteiskunnallisen tiedonmuodostuksen perinteisiä arvokriteereitä: julkinen keskusteleavuus, yhteiskunnallinen vaikuttavuus osallisuuden ja luovan uudistamisen merkityksissä, tai sivistysperinteen ylläpito sekä kriittinen ja sivistävä koulutusanti yhteiskunnalle. Yhdenmukaisten mallien ja kriteerien korostuessa voivat unohtua alkeellisimmatkin tieteiden välisten erojen tarkastelut, tiedonintressien moninaisuus, tutkimus- ja koulutusalojen yhteiskunnallisten funktioiden olemuksellinen erilaisuus.

– Heikkeneekö toiminnan sisällöllinen mieli välineellisten tavoitteiden korostuessa? Tukevatko organisaatiouudistukset siirtymää päämäärien ja sisältöjen rationaliteetista väline- ja muotorationaalisuuteen? Yritysmaailman analogiaa seuraten organisaation menestyksen kannalta on yhdentekevää, mitä tehdään, kunhan toiminta on taloudellisesti tehokasta, tuottavaa, ja organisaatio kasvaa. Kuinka pitkälle tuohon suuntaan voi yliopistolaitos mennä säilyttäen silti perimmäisen mielekkyytensä lähteet? Arviointikriteerien valossa on esimerkiksi kansainvälisen ”yliopistokilpailun” kannalta tehokasta eli välineellisesti järkevää keskittyä tutkimuksessa

²⁸ Eri tieteenalat eroavat vakiintuneiden julkaisukäytäntöjensä suhteen suuresti. Siinä missä esimerkiksi arkkitehtuurin julkaisuista yli 80% ja taiteiden tutkimuksen ja oikeustieteen julkaisuista yli 70% on kotimaisia, lääke- ja luonnontieteissä julkaistaan puolestaan yli 90% ulkomailla. Lääketieteiden julkaisut ovat yli 80% kansainvälisten journalien lehtiartikkeleita, joiden osuus puolestaan humanistisissa tieteissä on reilusti alle 20% ja sosiaali- ja kasvatustieteissä alle 25% julkaisuista. Tieteenalojen julkaisukäytäntöjen eroja kartoitettiin monipuolisesti pari vuotta sitten Tampereen yliopiston Tieteen-, teknologian- ja innovaatiotutkimuksen yksikön tutkimusryhmän toimesta ja raportoitettiin Opetusministeriön kustantamassa julkaisussa Puuska & Miettinen, *Julkaisukäytännöt eri tieteenoilla* (Opm:n julkaisu 2008:33). (Verkossa: <http://www.minedu.fi/export/sites/default/OPM/Julkaisut/2008/liitteet/opm33.pdf?lang=fi>) Nyt näyttää siltä, että kaikki tuon selvityksen osoittamat huomattavat erot ja erityispiirteet on unohdettu OKM:ssa uutta rahoitusmallia rakennettaessa. Erot käyvät nopeastikin vilkaisten hyvin ilmi myös Julkaisuforumihankkeen käyttöönä koostamista Tilastokeskuksen tilastoista:

http://www.tsv.fi/julkaisufoorumi/ohjausryhma/jufo_or_pk_18082011_liite5.pdf

Toisekseen on tajuttava, että julkaisukäytäntöjä eivät eriytä pelkästään tieteenalojen erilainen suhde yhteiskuntaan ja niiden kotimainen merkitys, vaan tieteenalojen erilainen luonne voi tuottaa suuria eroja myös kansainvälisten tutkimusyhteisöjen mielekkyyteen ja mekanismeihin. Monilla aloilla kansainvälisten tutkimusyhteisöjen laajuus ei välttämättä takaa tiukempaa tieteellistä arviointia, vaan voi päinvastoin johtaa yhä pienempiin ja triviaalimpiin erityiskysymyksiin keskittyvien, sisäänpäin lämpiävien lokeroiden syntymiseen. Näissä lokeroissa voi muodostua tärkeämmäksi tutkia sopiviksi katsottuja asioita kuin arvioida neutraalisti itse tutkimusten laadukkuutta. Tutkimustehtävien, -kohteiden ja -asetelmien triviaalisuutta sen sijaan vähentää, jos tutkijalla on velvollisuus esittää tutkimustuloksiaan ja perustella valintojaan monipuolisemmin koostuneelle ja vähemmän rajoittuneesti valikoituneelle tutkimusyhteisölle, jollainen puolestaan muodostuu kotimaisesta tietyn alan tutkijajoukosta ja kotimaisten julkaisujen yleisöstä. Tämänkin vuoksi pitäisi aina muistaa, että tieteellisten käytäntöjen mekanismit saattavat toimia aivan toisin esimerkiksi humanistis-yhteiskuntatieteellisillä aloilla kuin luonnon- ja lääketieteissä, tutkimusalojen erilaisista luonteista, funktioista ja perinteistä johtuen, ja tällöin niiden pakotettu yhdenmukaistaminen (yhdenmukaisen arvioinnin kautta) voi tuottaa tahattomia seurauksia.

aloille, jotka ovat kansainvälisesti nousussa, muodikkaita ja kontekstiltaan ylikansallisia, sen sijaan että tutkittaisiin perinteisiin, historiaan ja yhteiskuntaan kytkeytyviä kohteita kansanperinteestä suomalaisiin koulutuskäytäntöihin tai poliittisiin erityispiirteisiin. Tässä on tietysti syvin paradoksi. Yliopistollisen toiminnan mielekkyydeltä putoaa pohja, jos ei enää kyetä arvioimaan sisällöllisesti ilmiöiden merkitystä, kulttuurista ja yhteiskunnallista antia. Tuon arviointikyvyn lupaus on sentään ollut kaikkien hyvin erilaistenkin yliopistokäsitysten ytimessä, sivistysihanteista teknokratian visioihin.

Korostin edellä, että yliopistojen tilannetta on tarpeen tarkastella pitkäjänteisesti, koska muutokset koostuvat aina mittavista prosesseista. Tämä ei tarkoita, ettei muutosta pitäisi tai voisi arvioida silti myös juuri tässä ja nyt – tai ettei muutoksiin kuuluisi aaltoliikkeitä ja vaa’an heilahteluja. Kansainvälistä yliopistokehitystä on näiden aaltoliikkeiden osalta arvioitu seuraavasti: ”... nyt vallalla on hyvin paljon selvempiä ja suoraviivaisempia odotuksia siitä, että julkisen rahoituksen vastikkeeksi yliopistojen ja tutkijoiden pitäisi tuottaa enemmän ja suurempia hyötyjä yhteiskunnalle kuin nämä tuottivat edellisenä ajanjaksona vuodesta 1945 aina 1980-luvun loppupuolelle.”²⁹ Suomalaisen yliopistopolitiikan tarkastelu tuottaa kutakuinkin samankaltaisen havainnon. 1980-luvun lopulta eteenpäin ovat selvästi vahvistuneet vaatimukset siitä, että yliopistojen yhteiskunnalle tuottama taloudellinen panos – valtion yliopistoihin sijoittaman rahan ”tuotto” – on kyettävä näyttämään toteen arvioivilla mittareilla ja sitä on pyrittävä vahvistamaan tehokkaammilla ohjausmekanismeilla. Uusi yliopistolaki ja rahoitusmalli antavat valtiolle käytännöllisiä välineitä edetä reaalisesti tähän suuntaan pelkkien retoristen vaatimusten, aikeiden, muistioiden ja mietintöjen sijaan.³⁰

Yliopistollisen elämän muutos on ollut todellista siinä missä pysyvyyskin, joten ei kannata tuudittautua koskemattomuuden kuvitelmiin. Mutta toisaalta ei pidä harhautua luulemaan myöskään, että muuttumattomuus olisi tavoiteltavaa tai yliopistojen nykytila jonkinlainen ihanne. Pakotettukin muutos voi antaa mahdollisuuksia viedä asioita parempaan suuntaan – ei yliopiston ole syytä säilyä entisellään. Ikuisen jälkiviisauden tai yliopiston lopun profetioiden sijaan on kuitenkin kyettävä arvioimaan muutoksen suuntia jo silloin kun niihin vaikuttaminen on vielä mahdollista. Tämä edellyttää vähintään sitä, että kulloisistakin muutosprosesseista ollaan tietoisia ja kiinnostuneita sekä samalla valmiita ja valveutuneita ilmaisemaan oma kanta. Ehkä tätä voisi odottaa kasvatustieteilijöiltä vielä korostetummin kuin muilta.

[Julkaistu alun perin 1.2.2012 verkossa, osoitteessa: <http://akateeminenkysymys.wordpress.com/>
Kommentit ovat tervetulleita verkkosivun kommenttiketjuun:
<http://akateeminenkysymys.wordpress.com/2012/01/25/onko-yliopisto-entisensa/>]

²⁹ Martin & Etkowitz, ”The origin and evolution of the university species”. *Vest* 13(2–4), 25.

³⁰ Ks. Tomperi, ”Yliopistolaki taustoineen. Koulutuspoliittinen tarkastelu”, teoksessa *Akateeminen kysymys?*